

PIEZĪMES UZ VĒSTURES LAPPUŠU MALĀM

Olģerts Krastiņš
okrast@inbox.lv

Atslēgas vārdi: tautsaimniecības vēsture, laiki un lappuses, agrārās reformas, sociālā attīstība

Latvijas simtgades ietvaros vēsture ir viena no senākajām zinātnēm. Latvijas pirmais Ministru prezidents un pēdējais (līdz 1940. gadam) Valsts prezidents Kārlis Ulmanis kā pirmo iecerētās, bet tolaik neizveidotās Latvijas Zinātņu akadēmijas institūtu nodibināja Latvijas Vēstures institūtu. Mūsu vēsturniekiem ir liela zinātniskā darba un dzīves pieredze. Viena no viņu atziņām ir — jo senāka vēsture, jo vieglāk un objektīvāk par to rakstīt. Par jauno laiku vēsturi, jaunāku par simt gadiem, labāk nerakstīt. Jāpagaida, kamēr beidzas intereses, aprīst strīdi un kaislības un viss nostājas savās vietās. Tomēr arī par jauno laiku vēsturi ir interese, un drosmīgākie par to raksta, piemēram, Gatis Krūmiņš savā Latvijas tautsaimniecības vēsturē. Tajā aptverta visa Latvijas simtgade un vēl nedaudz senāks periods. Kāda ir bijusi interese par atsevišķiem šīs simtgades posmiem? Raksta autors ir aprēķinājis līdz šim vēsturē nelietotu rādītāju: lappuses grāmatā vidēji uz gadu vēsturē. Izrādās, ka atjaunotās Latvijas neatkarības periodam (1990–2015) ir veltītas vairāk nekā 26 lappuses vidēji gadam, bet briesmīgajiem Otrā pasaules kara un drūmajiem okupācijas gadiem tikai četras. Un vēl viena atziņa. Vispārējās vēstures uzmanības centrā ir kari, revolūcijas, apvērsumi, okupācijas, bet mierīgas attīstības periodos nekas interesants nenotiek, un nav par ko rakstīt. Taču tautsaimniecība attīstās tieši mierīgās dzīves posmos, juku laiki to sagrauj, bet modernais karš iznīcina pilnīgi. Tāpat kā viss cits, arī zinātniskās intereses ir relatīvas.

Vēsturnieku interesi vairāk varētu piesaistīt plašas ekonomikas un sociālās dzīves reformas, kuras notiek miera laiku apstākļos, bet kuru sekas saglabājas pusgadsimtu vai pat visu gadsimtu — radošos spēkus atraisošā vai iznīcinošā nozīmē. Latvijai, kura iepriekšējos gadsimtus ir bijusi agrāra valsts, pašas nozīmīgākās ir bijušas agrārās reformas. Dīvas no tām iecerēja un kontrolēja pašu demokrātiski ievēlēts parlaments. Vēsturiski nozīmīga bija divdesmito gadu agrārā reforma. Tā pilnīgi nerēķinājās ar gadsimtus senām muižnieku īpašuma tiesībām uz zemi. Zemi vienkārši pārņēma valsts īpašumā un to sadalīja tiem, kuri gribēja un spēja to apstrādāt. Diezgan garos un juridiskā valodā uzrakstītos likumos tauta izteica divos īsos teikumus. “Zemi tiem, kuri to apstrādā” un “Pašu zemei pašu arājs”. Latvijas lauki isā laikā pārklājās ar diezgan vienmērīgi izvietotiem vecsaimniecību un jaunsaimniecību māju puduriem. Šie māju puduri vairākas desmitgades saglabājās pat padomju režīma apstākļos, kad zeme jau bija nacionālizēta, bet mājas un nelielā piemājas zeme atļāva lauku iedzīvotājiem izdzīvot. Reformai bija skats uz nākotni. Pilnīgi pretēji, ar skatu uz pagātni, notika agrārā reforma deviņdesmitajos gados. Tās centrālais mērķis un ideja bija zemes īpašuma tiesību atjaunošana, kādas tās bija 1940. gada jūnijā. Pavisam neņēma vērā, vai bijušie īpašnieki

KORESPONDENCE

un viņu mantinieki grib un spēj zemi apstrādāt. Daži spēja un gribēja, bet lielākā daļa jau neatgriezeniski bija kļuvuši par pilsētniekiem vai pat par ārzemniekiem. Viņi gaidīja laiku, kad atgūto zemi varēs dārgi pārdot. Nesagaidīja. Zeme pakāpeniski aizauga: pirmajos gados ar usnām, dadžiem un balandām, nākamajos — jau ar krūmiem, pēc desmitgadēm sāka veidoties nekoftas jaunaudzēs. Vai tur tagad ir produktīvi meži, tas ir mežsaimnieku jautājums. Nekādu “Līduma dūmu” Latvijā vairs nebūs. Ievērojama daļa Latvijas lauksaimniecības zemes ir neatgriezeniski zaudēta. Zaudēta arī to cilvēku ticība un cerība, kuri gandrīz bez atlīdzības saglabāja šo zemju auglību piecdesmit kolhozu gados.

*Tautsaimniecības pamatuzdevums visos laikos ir bijis nodrošināt iedzīvotāju dzīves kvalitāti un celt viņu dzīves līmeni. Kā tie izmainījušies Latvijas simts gados? Īstermiņā tos raksturo ar dažādiem vērtības (naudas) rādītājiem. Simtgadei tie neder. Šajā laikā nau-
da vairākkārt ir pilnīgi zaudējusi savu vērtību vai vienkārši pasludināta par nederīgu, un drukāta cita nauda. Varētu mēģināt lietot vispārējās bioloģijas rādītājus, jo cilvēks taču ir visas dzīvās dabas daļa. Bioloģijā ir pieņemts uzskatīt, ka dzīves apstākļi kādai populācijai ir labi un uzlabojas, ja populācija vairojas un izplatās. Un otrādi. Ja populācija izmirst, dzīves apstākļi tai kļūst nepiemēroti. Latvijas simtgades pirmajā ceturtdaļā iedzīvotāju dzimstība stabili pārsniedza mirstību, taču minēto rādītāju starpība lēni, tomēr samazinājās. Tālu aiz apvāršņa brieda krīze. Tas pats turpinājās padomju pusgadsimtā. Un tad 1991. gadā pirmo reizi Latvijā mirušo skaits pārsniedza dzimušo skaitu. Demogrāfiskā krīze bija iestājusies. Nākamajā desmitgadē krīze strauji saasinājās, bet beidzamajā desmitgadē stabilizējās. Taču klāt nāk brīvprātīgi piespiestā emigrācija. Populācija atstāj savu vēsturisko dzīvesvietu. Secinājums ir ļoti bēdīgs. Bet bioloģijā ir zināma arī cita likumsakarība. Atsevišķu indivīdu dzīves apstākļi ir labi un tie uzlabojas, ja indivīdu vidējais dzīves ilgums ir tuvs bioloģiskajam maksimumam un tas palielinās. Latvijā, pateicoties galvenokārt zinātnes progresam medicīnā, bet ne tikai, jaundzimušā sagaidāmais vidējais mūža ilgums pēdējā simtgadē ir pieaudzis vismaz par 15 gadiem. Tātad Latvijas iedzīvotāju kā indivīdu dzīves apstākļi ir būtiski uzlabojušies, bet populācijai kopumā tikpat būtiski pasliktinājušies. Zinātne un dzīve, ko zinātne atspoguļo, mīl paradoksus. Un šis ir viens no paradoksiem. Par to jau rakstīts un varētu uzrakstīt vēl. Tomēr uzrakstītais joprojām būs tikai hipotēzes. Ļoti interesantas, bet tomēr hipotēzes.*

Sarunas sākumam

Man uz rakstāmgalda ir liela, vairāk par tūkstoš lappusēm bieza grāmata “Latvijas tautsaimniecības vēsture”¹ (LTSV). To sarakstījis autoru kolektīvs vēstures doktora Gata Krūmiņa vadībā, kurš ir ne vien grāmatas sastādītājs, bet arī tās galvenais autors. Turpmāk rakstītais visies ap šo grāmatu. Bet tā nebūs recenzija, kuras uzdevums ir dot šī darba objektīvu vērtējumu. Rakstot par šo grāmatu, domāšu par vēsturi un vēsturnieku darbu plašākos apvāršņos. Taču pirms tam atgriezīsimies 15 gadus tālā pagātnē.

2003. gada 2. oktobrī LZA telpās notika citas grāmatas atvēršana. Tā bija “20. gadsimta Latvijas vēsture, 2. sējums. Neatkarīgā valsts, 1918–1940”². Kad oficiālā daļa bija beigusies, sarunājos ar vienu no galvenajiem šī lieldarba autoriem. Saruna bija apmēram šāda: — Kopējā projekta iecere nebeidzas ar 1940. gadu. Kad var gaidīt trešo sējumu? — Trešā sējuma nebūs. Vēstures institūtā nav neviena, kurš gribētu rakstīt par tik nesenu laika periodu. Lai vēsturnieks varētu rakstīt objektīvi, ir vajadzīga vismaz simt gadu laika distance. Tad vairs nav to, kuri pētāmajā

periodā dzīvojuši, un līdz ar to ir būtiski samazinājušās personiskās un partiju intereses par vēsturnieku uzrakstīto.

Pirms 15 gadiem vēl nebija modē šādas sarunas ierakstīt. Nebija arī liecinieku. Tādēļ uzrakstītais ir tikai atstāstījums, un es nevaru minēt personu, ar kuru tieši runāju. Bet par to, ka neesmu daudz kļūdījies, liecina viegli pārbaudāmi fakti. “20. gadsimta Latvijas vēstures” pirmajā sējumā ir nepārprotami teikts, ka tam “... hronoloģiskā secībā sekos vēl vairāki”³, acīmredzot aptverot visu 20. gadsimtu, kā norādīts pirmo divu sējumu virsrakstos. Taču nākamo 15 gadu laikā trešais sējums tā arī nav parādījies. Tātad 2000. gadā vēsturnieki nebija pārliecinājušies par to, ko viņi zināja 2003. gadā un kas bija ieskicēts tikko minētajā sarunā.

Pēc vēsturnieka un arheologa Jura Urtāna domām, vēstures ticamība pieaug, virzoties vēl tālāk pagātnē. Savas grāmatas atklāšanas dienā viņš teica: “Vai vēsture ir zinātne? Vai vēsturē kā, piemēram, ķīmijā vai fizikā var kaut ko eksperimentāli pārbaudīt? Laikam jau nē. Bet pietuvoties var. Un viena no šīm zinātnēm ir arheoloģija.”⁴

Pirms ķeros pie tās grāmatas, kura joprojām ir uz mana rakstāmgalda, vēl jāaplūko vismaz pāris tās priekšteči.

Līdz pat pēdējam laikam kā galveno avotu par Latvijas tautsaimniecības vēsturi parasti min Arnolda Aizsilnieka grāmatu “Latvijas saimniecības vēsture”, kura iznāca Zviedrijā 1968. gadā un arī ir gandrīz tūkstoš lappušu bieza.⁵ Par šo grāmatu ir izteikti dažādi viedokļi, neapšaubot tajā ietvertās informācijas bagātību. Uzskatīsim, ko par to ir teicis viens no ievērojamākiem Latvijas tautsaimniekiem, kas strādājis pirmās Latvijas Universitātē, izdzīvojis un arī strādājis 50 garos okupācijas gadus un savu darba mūžu beidzis kā mūsdienu Latvijas Lauksaimniecības universitātes emeritētais profesors — Benjamiņš Treijs. Kurš gan cits visu šo laiku dažādību ir tik tieši pārdzīvojis uz savas ādas? Viņš savas domas izteica intervijā šī raksta autoram un

“Latvijas Vēstnesim”. Vispirms uzslavējis Arnoldu Aizsilnieku un Edgaru Dunsdorfu kā “divas fakultātes stutes” pirmajā Latvijas Universitātē (LU), B. Treijs konstatē: “Toreiz viņš (A. Aizsilnieks — O. K.) bija dedzīgs kooperācijas ideju paudējs. Zviedrijā, nonācis ļoti labos materiālos apstākļos, viņš kļuva par nekontrolētas liberālās tautsaimniecības politikas aizstāvi.”⁶ Arī to, kā minētais vēsturnieks ticis pie ļoti labiem materiālajiem apstākļiem, B. Treijs zināja, bet publicējamā intervijā to neielikām. Iznāk apmēram tā. Saprast nekontrolētās liberālās tautsaimniecības priekšrocības nav nemaz tik grūti. Vienkārši vajag pašam kļūt bagātam.

Pats esmu statistiķis, bet bija laiks, kad nopietni interesējos par vēsturi. 1990. gada 4. maijā tika paziņots, ka Latvija ir kļuvusi neatkarīga valsts. Turklāt nav izveidota jauna valsts, bet atjaunota tā, kuru nodibināja 1918. gada 18. novembrī un kuras neatkarību pārtrauca 1940. gada 17. jūnijā. Domāju, ka bija vienkārši nepieciešams isā laikā noskaidrot un informēt sabiedrību par to, kāda bija tā Latvija, kura nu ir atjaunota: sabiedriskā iekārta, likumi, tautsaimniecība, tradīcijas. Nebija laika ilgi sēdēt arhīvos. Šim nolūkam pietika ar pirmās Latvijas laikā izdotajām daudzajām grāmatām un rakstiem profesionālajos žurnālos, kuri vairāk nekā pusi gadsimta bija nogulējuši lielo bibliotēku specfondos un privāto māju un dzīvokļu bēniņos. Plašākai sabiedrībai tie bija pilnīgi nezināmi. Īsā laikā būtiski paplašināju savu personīgo bibliotēku un sāku par šo tēmu rakstīt vairākos dienas laikrakstos un arī “LZA Vēstis”.⁷ 1996. gadā uzskatīju, ka materiāla pietiek, lai izdotu savu pirmo grāmatu par šo tēmu.

Mana grāmata “Latvijas saimniecības vēsturiskā pieredze 1918–1940” iznāca pieticīgā rotoprinta tehnikā divu pabiezu brošūru veidā tikai 20 eksemplāru metienā.⁸ Tos kā dāvinājumus izdalīju un izsūtīju centrālajām bibliotēkām, dažām valsts amatpersonām un kolēģiem zinātniekiem. Biju iepriecināts,

saņemot tā laika Valsts prezidenta Gunta Ulmaņa personīgi parakstītu vēstuli, kurā, starp citu, bija teikts: “Ar interesi iepazīnos ar Jūsu darbu un esmu patiesi gandarīts par to, ko esat paveicis. Mums tiešām biežāk jāiedziļinās mūsu vēstures lappusēs...”⁴⁹

Tomēr bija jau par vēlu. No visiem pirmās Latvijas likumiem steigā tika atjaunots vienīgi 1937. gada Civillikums, bet pārējie Latvijas likumi netika pat apspriesti: ne Saime, ne plašākā sabiedrībā. Tautsaimnieka skatījumā īpaša nozīme būtu bijusi pirmās Latvijas Kredītlikumam, kuru varētu nosaukt arī par komerclikumu, un nodokļu likumiem. Tā vietā pilnā sparā tuvojās nobeigumam gandrīz nekontrolētā denacionalizācija un prihvatizācija. Process jau bija neatgriezenisks.

Manas grāmatas otro, galīgo variantu izdeva Latvijas Valsts agrārās ekonomikas institūts 2001. gadā.¹⁰ Tās zinātnisko novērtējumu un likteni neesmu līdz galam noskaidrojis.¹¹ Varu teikt vienīgi to, ka grāmatā ir ļoti daudz rakstīts par pozitīvo, bet nepietiekami atspoguļoti trūkumi, kādi mēdz būt vienmēr un visur. To apzinājos jau darba gaitā, tādēļ abu grāmatu virsraksti nav “vēsture”, bet “vēsturiskā pieredze”. Braucot kaut kur izziņāt pieredzi, vienmēr cenšas saskatīt labo, to, no kā būtu vērts mācīties, pārņemt, atdarināt, papildināt. To, kas ir slikti, atstāj bez ievēribas — tas tāpat mums neder. Par šo pēdējās grāmatas trūkumu personīgās sarunās ir aizrādījuši arī tās lasītāji. Tagad, šī raksta rakstīšanas laikā, Latvijas vēsturnieki, pacietīgi pētot arhīvu materiālus, tieši pretēji — galveno uzmanību pievērš nebūšanām. Nu bijusi taču arī toreiz draugu būšana, kukuļu došana, pirmatnējā korupcija... Piekri-tu: bija. Tomēr ne tādos apmēros.

Šī raksta kontekstā vēlreiz ir jāsecina: rakstīt pilnīgi objektīvi par periodu, kuru nešķir gadsimta attālums, ir grūti, ļoti grūti. Bet nu gan pie jaunākās grāmatas “Latvijas tautsaimniecības vēsture” (turpmāk — LTSV).

Laiki un lappuses

Lai rakstītu vēsturi, ir lietderīgi ierobežot aplūkojamo laika periodu un, ja tas ir garš, sadalīt raksturīgos posmos. LTSV autors Gatis Krūmiņš kopā ar vairākiem palīgiem līdzautoriem minēto darbu ir pieskaņojis Latvijas simtgadei, un šī simtgade visumā ir arī darbā aplūkotais laika periods. Latvijai tas ir bijis sarežģīts laiks. Pamatposmi ir tik liktenīgi atšķirīgi, ka par tiem diskutēt nevajag. Vai tie jādala vēl mazākos, tomēr atšķirīgos laiksprīžos, domas jau dalās. Pirmais posms ir Latvijas neatkarības periods no 1918. gada 18. novembra līdz 1940. gada 17. jūnijam. To mēdz dalīt divās daļās: parlamentārā republika līdz 1934. gada 15. maijam un K. Ulmaņa autoritārā valsts līdz perioda beigām. Par otro posmu var uzskatīt liktenīgās pārmaiņas, kas saistītas ar Otro pasaules karu. Trīs reizes kārtējie varneši apgalvoja, ka Latvija tiek “atbrīvota”. Bet, kā noskaidrojās vēlāk, to trīs reizes okupēja. Var izdalīt tā sauktos krievu un vācu laikus, bet šajā rakstā tas nebūs vajadzīgs. Šo posmu pierakstu aptuveni: 1941.–1945. gads, datumus nenorādot, jo karš Latvijai nepārvēlās vienā dienā.

Trešais posms ir Latvija PSRS sastāvā no 1945. līdz 1990. gadam jeb, kā tagad saka, bija okupēta. Vēsturnieki šo okupācijas periodu parasti sīkāk nedala, bet šī raksta autors uzskata, ka tas jādala vismaz divās daļās: Staļina–Berijas terora laiks līdz Staļina nāvei 1953. gadā un pēcstaļina laiks, ko mēdz saukt par reālo sociālismu, arī par sociālismu ar cilvēcīgu seju. Ceturtais periods ir atjaunotā Latvija no 1990. gada līdz mūsdienām ar diviem apakšperiodiem: pilnīga autonomija līdz 2004. gadam un Latvija ES sastāvā.

Rakstot grāmatu par tik atšķirīgiem laika posmiem, autoram ir jāizšķiras, cik daudz laika un vietas grāmatā katram atvēlēt. Kritēriji var būt ļoti dažādi, sākot no perioda ilguma līdz autora personīgai interesei. Vispārējā vēsturē vislielākā interese ir par liktenīgiem notikumiem valstu un tautu dzīvē, tādiem kā karš, revolūcijas, apvērsumi, krīzes un

tamlīdzīgi. Uz gadsimtu fona tie noris samērā ātri, bet vēsturnieku grāmatās aizņem galveno daļu. Tautsaimniecības vēsturē varētu būt arī citādi. Iepriekš minētie notikumi tautsaimniecību tikai sagrauj — pilnīgi vai daļēji. Tautsaimniecība izveidojas un uzplaukst tieši mierīgas evolūcijas laikos, kad, pēc vispārējo vēsturnieku domām, nekas nav noticis. Kā būs rīkojies LTSV sastādītājs un galvenais autors?

Vēsturnieki savos darbos kvantitatīvās metodes kā pētīšanas instrumentu praktiski nelieto. Bet šo rakstu raksta statistiķis, kuram tās mīļas. Kā būtu, ja aprēķinātu, cik lappuses, rēķinot uz vienu gadu, savā grāmatā autors ir atvēlējis katram no izdalītajiem un vispārpieņemtajiem Latvijas vēstures posmiem? Vai tāds rādītājs spētu kaut ko parādīt, vai būtu pilnīgi nederīgs? Pamēģināsim. Rēķināsim aptuveni. Laika posmu ilgumu — atņemot no viena gadskaitļa otru, neņemot vērā mēnešus. Rēķinot lappuses, autoru tekstam pieskaitīsim ekspertu pievienoto; ekspertu piesaistīšana ir šīs grāmatas īpatnība. Vajadzības gadījumā veiksīm citus noapaļojumus.

Tā kā grāmata ir veltīta Latvijas simtgadei, tās saturs aptver laiku aptuveni 100 gadus un apjoms ir nedaudz vairāk par 1000 lappusēm, tad vidēji katram gadam varētu veltīt ap desmit lappusēm. To arī uzskatīsim par bāzes orientieri.

Pirmais posms — Latvijas neatkarības gadi — ilga 22 gadus. Autori tam ir pievienojuši arī diezgan plašu ieskatu valsts tapšanas priekšvēsturē, tās ilgums nav precīzi noteikts un visās apakšiedaļās nav vienāds. Dalot nodaļai atvēlēto lappušu skaitu, ieskaitot priekšvēsturi, ar Latvijas neatkarības ilgumu, iegūstam katram gadam vidēji gandrīz septiņas lappuses — mazāk nekā vidēji visai simtgadei. Tieši Latvijas neatkarības periodam ir veltīts tikai ap četrām lappusēm gadā. Vēlreiz atkārtoju, ka negribu dot grāmatas vērtējumu, bet runāt tikai par iespaidiem un problēmām. Šādā skatījumā pirmās Latvijas tautsaimniecības nedaudz saīsināts

skatījums ir saprotams, jo par šo posmu jau samērā daudz ir rakstījuši citi autori. Divus no tiem jau minēju.

Otrā pasaules kara īslaicīgo un paliekošās okupācijas laiku — gandrīz 50 gadu garumā — autori ir apvienojuši vienā laika posmā un tam veltījuši tikai ap četrām lappusēm vidēji gadā. Arī par šo posmu samērā daudz ir rakstījuši citi autori, tomēr tās ir vai nu padomju laika publikācijas, un šo grāmatu autoru secinājumi jāvērtē piesardzīgi, vai arī tie ir vispārējās vēstures pētījumi. Specifiski pētījumi par tā laika plānveida (centralizēti vadīto, “dirigēto” un citādi nosaukto) tautsaimniecību un tās ietekmi uz iedzīvotāju labklājību un dzīves kvalitāti vēl būs jāturpina.

Autoru galvenā vērtība no vēsturnieku viedokļa ir pievērsta pašam grūtākajam — visjaunāko laiku vēsturei. Atjaunotās Latvijas tautsaimniecībai no 1990. gada līdz 2015. gadam — 25 gadiem — atvēlēta grāmatas lielākā daļa — 658 lappuses, vidēji 26 lappuses gadā. To autori dara apzināti, un pamatojumu dod grāmatas ievadā. “Uzskatījām, ka šobrīd nerakstīt par nesenaļiem, taču joprojām sabiedriski aktuālajiem saimnieciskajiem izaicinājumiem... būtu vieglākais, taču ne pareizākais ceļš.”¹² Vispārējs apskats par Latvijas tautsaimniecību pirms un pēc iestāšanās Eiropas Savienībā (ES) ir dots atsevišķi, pirmajai pusei veltot 21 lappusi vidēji gadā, bet otrajai — 11 lappuses. Turklāt ir plašs apskats par atsevišķām tautsaimniecības nozarēm visā atjaunotās Latvijas periodā, nedalot to divos mazākos posmos. Tas apgrūtina dot kopējo vērtējumu, cik uzmanības autori ir veltījuši katram no diviem pašiem pēdējiem laika sprīžiem Latvijas vēsturē. Tomēr diezgan pārliecinoši var redzēt, ka prioritāte ir dota pirmajam, kurš ir arī pārbagāts ar vētraiņiem un liktenīgiem lēmumiem un notikumiem Latvijas tautsaimniecībā. Varētu būt, ka tieši šajā daļā ir jāmeklē autoru zīmīgākās novitātes un patstāvīgākie pētījumi.

Mana sākotnējā iecere bija salīdzināt LTSV rakstīto ar savu personīgo pieredzi un

pārdzīvoto aptuveni 80 gados šajā simtgadē. Tāpat kā B. Treijs, esmu dzīvojis visos galvenajos laika posmos. Starpība ir tā, ka viņš pirmajā Latvijā jau bija LU docētājs, bet es tikai pamatskolas skolēns. Tādēļ vajadzēja vien iepazīties ar daudzos simtos skaitāmajām tālaika grāmatām. Valsts statistikas pārvalde (VSP) vien pirmajā Latvijas neatkarības posmā izdeva vairāk nekā 200 statistikas datu krājumus, neskaitot Mēneša biļetenus un citus. Toties ar kara šausmām iepazīnos pilnībā, nepieauguša cilvēka saasinātās izjūtās. Tāpat personīgi izjutu, ko nozīmēja dzīvot Staļina–Berijas terora apstākļos un ko reālajā sociālismā. Turpmāk rakstīto biju domājis kā nelielas ilustrācijas, kas tieši neattiecas uz grāmatu, bet zināmā mērā to papildina. Diemžēl viena raksta ietvaros tas izrādījās neiespējami. Tādēļ šī raksta turpmākajās iedaļās vajadzēja aprobežoties ar Latvijas pirmās neatkarības periodu.

“Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes”

Atvērtajā grāmatā par neatkarīgās valsts tautsaimniecības nostiprināšanas posmu var lasīt: “Viens no lielākajiem un plašākajiem saimnieciskās dzīves pasākumiem bija agrārā reforma, kas radikāli pārveidoja Latvijas pirmskara saimniecības pamatus gan tiesiski, gan ekonomiski un uzspieda savu zīmogu visiem turpmākajiem lauku īpašumu attiecību jautājumiem, kā arī ražošanas veidiem.”¹³ Pilnībā piekritot teiktajam, domāju, ka turpmākajās piecās lappusēs, kuras LTSV veltītas agrārai reformai, ir pateikts daudz, daudz par maz. Agrārā reforma ne tikai izmainīja lauku īpašumu attiecības un ražošanas veidu, bet arī iedzīvotāju sociālo struktūru valstī, ievērojamu, pat lielu lauku iedzīvotāju daļu paceļot no beztiesisko kalpu un kalpoņu slāņa līdz atbildīgiem, rīcībspējīgiem un par savu nākotni drošiem īpašniekiem. Līdz ar to būtiski pieauga iedzīvotāju vidusšķira, kas ir katras valsts stabilitātes garants. Tāpat vajadzēja topošos vēsturniekus nedaudz iepazīstināt vismaz ar

trijām tajos gados iznākušajām dižgrāmatām par agrāro reformu: “Latvijas agrārā reforma. Agrārās reformas likuma desmit gadu atcerei” (1930)¹⁴; “Latvijas agrārā reforma. Agrārās reformas izvešanas darbu noslēgums” (1938)¹⁵ un “Latvijas zeme, zemnieki un viņu darbs” (1940).¹⁶ Tās ir lielas ne vien tiešā, bet arī daudz dziļākā nozīmē.

Agrārās reformas likumu pieņēma pa daļām 1920.–1922. gada laikā, un galvenās daļas bija šādas: Valsts zemes fonds (izveidošana, 1920); Valsts zemes fonda izlietošana (1920); Zemes ierīcības komitejas (1920) un Agrārās reformas nostiprināšana (1922). Likumi, kā jau likumi, bija diezgan gari un uzrakstīti samērā sarežģītā juristu valodā. Īsi to pateica ar vienu, toreiz populāru teikumu: “Zemi tiem, kuri to apstrādā.” Ne mazāk populāra bija atziņa: “Pašu zemei pašu arājs.” Likumi bija vērsti uz nākotni.

Valsts zemes fondā ieskaitīja 1479 muižas, 294 pusmuižas, 171 mācītājmuižu un virkni citu mazāk nozīmīgu platību, kas veidoja gandrīz 3,4 miljonus ha. Pēc karstām debatēm Saeimā nolēma bijušajiem muižu īpašniekiem nekādas kompensācijas neizmaksāt. Tā kā lielākā daļa muižnieku bija vācieši un Vācija bija karu zaudējusi un izpostīta, Latvijai nekādas smagas diplomātiskas sekas tas nerādīja. Agrārā reforma praktiski neskāra tos zemniekus, pārsvarā latviešus, kuri savu zemi jau agrāk bija izpirkuši. Fondā neieskaitītās zemes veidoja gandrīz tikpat lielu platību kā ieskaitītās — 3,2 miljoni hektāru.

Zemes fondu izlietoja galvenokārt jaunsaimniecību veidošanai. Likums paredzēja veidot tādas jaunsaimniecības, kuras, nodarbojoties ar lauksaimniecības produktu ražošanu, varēja iztikt ar ģimenes spēkiem, bez algota darbaspēka izmantošanas. Tādēļ jaunsaimniecību veidošanai piešķīra lauksaimniecības zemi ne lielāku par 22 hektāriem. Ja vietējie apstākļi to atļāva, šo platību varēja paplašināt, piešķirot līdz 5 ha lauksaimnieciski neizmantojamas zemes un līdz 3 ha meža. Saimniecības, kuras bija izveidotas

un izpirktas jau pirms agrārās reformas, parasti bija lielākas, līdz 50 ha un vairāk. Tās pretstatā jaunsaimniecībām nosauca par vecsaimniecībām, un tajās turpināja izmantot algotu darbaspēku.

Piešķirot zemi no valsts zemes fonda, vienmēr skatījās, vai zemes saņēmējs spēs un gribēs to apstrādāt un izmantot. Tādēļ priekšrocības bija tiem zemniekiem, kuri jau savu saimniecību bija izveidojuši, esot rentnieka, graudnieka vai līdzīgā statusā. Tālāk sekoja laukstrādnieki — kalpi, kuriem jau bija pieredze lauksaimniecības darbos, kāds iesākuma inventārs un kuri dzīvoja laukos. Iedzīvotājiem, kuri dzīvoja pilsētās un ciematos, iegūt zemi jaunsaimniecībai bija daudz grūtāk. Vajadzēja noteiktā kārtībā pierādīt, ka viņi šim darbam ir gatavi, piemēram, ar iegūtu lauksaimniecības izglītību. Varēja piešķirt zemi dārzsaimniecības vai amatnieku saimniecības vajadzībām ar daudz mazāku platību.

Agrārās reformas nostiprināšanas likums gādāja par to, lai izveidotās ģimenes saimniecības saglabātos nākotnē. Piemēram, mantošanas, dāvinājumu vai pirkšanas-pārdošanas ceļā vienam saimniekam īpašumā vai dzimtsnomā nedrīkstēja nonākt vairāk par 50 ha lauksaimniecības zemes, turklāt apvieņošanai no 22 līdz 50 ha bija nepieciešama iekreizēja valdības atļauja. Tāpat mantinieki nedrīkstēja sadalīt jaunsaimniecību daļas, kuras mazākas par 10 ha.

Minēto datu apstiprinājumu, kā arī daudz plašāku informāciju par tā laika agrāro reformu var iegūt iepriekšminētajos pamatizdevumos. No jaunāko laiku publikācijām var ieteikt bieži citēto Artura Boruka monogrāfiju "Zemnieks, zeme un zemkopība Latvijā"¹⁷.

Jaunsaimniecību ieguvēji nekavējoties sāka nepieciešamāko ēku būvniecību. Tās bija: dzīvojamā ēka, mājlopu novietne (kūts) un klēts. Pagrabu, ratnīcu (vāgūzi), siena šķūni, pirti parasti cēla mazliet vēlāk, dažus no tiem kā galveno ēku piebūves. Valsts dažādi veicināja jaunsaimniecību apbūvi. Bija pieejami lēti hipotekārie kredīti ar vairāku gadu

desmitu termiņu. Ar lielām atlaidēm pārdeva celtniecībai nepieciešamos būvkokus; toreiz pārsvarā būvēja koka ēkas. Bija izstrādāti tipveida projekti, ja zemnieku kāds no tiem apmierināja, atkrita samērā ilgstošā un dārgā projektēšanas stadija. Jaunie saimnieki rīkojās dažādi. Daži izmantoja kredītus un apbūvi pabeidza samērā ātri. Citi pieturējās senču dzīves ziņai, ka parāds nav brālis, un vairākus gadus dzīvoja pagaidu būvēs.

Apmēram pēc desmit gadiem Latvijas lauki bija samērā vienmērīgi pārklājušies ar jaunsaimniecību un vecsaimniecību ēku pudurim. Tās bieži samērā līdzīgos attālumos grupējās ap kādu labāk izbūvētu ceļu, lielāka meža malu, gar upmalu, bet pauguraina reljefa apstākļos vai nu pauguru virsotnēs, vai arī aizvējā. Izvēle bija pašu rokās. Tas radikāli izmainīja Latvijas ainavas.

Neskaitot citus zemes piešķirumus, jaunsaimniecību skaits izveidoja vairāk nekā 54 tūkstošus¹⁸. Ņemot vērā dabas apstākļus (zemes auglību, attālumu līdz ceļiem, ainavisko skaistumu un daudz ko citu) katra saimniecība bija unikāla. Tādos apstākļos noteikti bija gan veiksmīgāki, gan neveiksmīgāki ieguvēji. Bija teorētiska iespēja atkārtoties brāļu Kaudzišu meistarīgi attēlotajiem Mērnīku laikiem. Vai arī otrajos mērnīku laikos bija kādi prātnieki, kaspari gaitiņi un raņķi, literatūrā maz dokumentēti. Kāds centīgs vēsturnieks vai rakstnieks varētu papētīt. Kamēr tas nav izdarīts, pieņemu, kādi jau bija, bet masveida neapmierinātības ar agrāro reformu nebija.

Latvijā tās pirmajā pastāvēšanas laikā (1918–1940) demogrāfiskās krīzes nebija, tā laika plašsaziņas līdzekļos šāds termins nav sastopams. Dzimušo skaits stabili pārsniedza mirušo skaitu. Tie, kuri skatījās ar neapbruņotām acīm, neko draudīgu neredzēja. Bet tie, kuri izmantoja statistikas tālskati (Rolands Freivalds, O. Piņķis un citi) un redzēja aiz apvāršņa, kaut ko līdzīgu krīzei jau saskatīja, un drauds tuvojās. Dzimušo un mirušo skaita starpība, kaut arī lēni, tomēr

KORESPONDENCE

gandrīz gadu no gada samazinājās. Bija vajadzīgi pasākumi, kas stiprinātu ģimenes ar drosmi un pašāvēību dot dzīvību bērniem. Tāpat tika pamanīta sakarība starp iedzīvotāju sociālo stāvokli un bērnu skaitu ģimenē. Piemēram, ceturtās tautas skaitīšanas (1935) rezultāti parādīja, ka lauksaimnieku ģimenēs līdz 14 gadus veci bērni veido 29,9% no kopējā iedzīvotāju skaita atbilstošajās grupās, bet algoto laukstrādnieku-kalpu ģimenēs tikai 20,2%.¹⁹ Pavisam aptuveni: saimnieku ģimenēs vidēji bija viens bērns vairāk nekā kalpu ģimenēs.

Tūliņ pēc Latvijas neatkarības atgūšanas, nu jau tālajā 1991. gadā, izdarīju nosacītus aprēķinus, kas varētu būt noticis, ja agrārās reformas gaitā nebūtu veidotas 20–22 ha lielas ģimenes saimniecības, bet divas reizes lielākas — 40 ha tirgus ekonomikas saimniecības. Tad puse no tiem, kuri reformas rezultātā kļuva jaunsaimnieki, būtu palikuši vai nu par laukstrādniekiem laukos, vai devušies darba meklējumos uz pilsētām. Ņemot vērā iepriekš uzrādīto demogrāfiskās vitalitātes starpību, var vērtēt, ka Latvijā vienas paaudzes laikā, kas aptuveni līdzīga Latvijas pirmās neatkarības laikam, būtu palikuši nedzimuši apmēram 47 tūkstoši bērnu! Tāda būtu cena, kas būtu jāsamaksā Latvijai par lielkapitāla neapvaldīto peļņas kāri.²⁰

Pat LTSV bieži pieminētais Arnolds Aizsilnieks, kurš pirmās Latvijas, īpaši Kārļa Ulmaņa, saimniecisko politiku vērtē pārsvarā negatīvi, ir spiests konstatēt: "... tīri ekonomiskais pametums jāuzskata kā samaksa par latvju tautas pastāvēšanas iespējām un tās neatkarības nodrošināšanu līdz Otrajam pasaules karam."²¹ Tagad var teikt: arī līdz neatkarības atjaunošanai. Liktenis reizēm mēdz spēlēties. Demogrāfiskā krīze Latvijā ienāca tieši 1991. gadā, kad pirmo reizi Latvijas teritorijā mirušo skaits pārsniedza dzimušo skaitu.²²

No naudas līdz labklājībai

Gan LTSV, ko šoreiz šķirstu, gan A. Aizsilnieka grāmatā ir maz rakstīts par tautsaim-

niecības elementārvienībām — mājsaimniecībām. Bet tās taču veido visas saimniecības pamatu. No turienes nāk darbaspēks, arī jaunā uzņēmēju maiņa, tā izpērk un patērē lielāko daļu saražotā gala produkta, samaksā pievienotās vērtības nodokli un nodrošina iedzīvotāju ataudzi, tautas un valsts pastāvēšanu vispār. Mājsaimniecību ekonomika atspoguļo tautas dzīves līmeni un vitalitāti. Dzīves līmeņa paaugstināšana varētu būt galvenais vai vismaz viens no galvenajiem tautsaimniecības mērķiem vispār.

Mājsaimniecībām, tāpat kā valstij, ir savs budžets, kas vispilnīgāk raksturo šīs saimniecības. Tikai to reti pieraksta uz papīra, bet mājsaimniecības vadošais finansists patur to galvā. Daudzus gadus daudzās valstīs statistiķiem ir bijis neērti mājsaimniecību vadītājus par šīm lietām iztaujāt. Latvijas Valsts statistikas pārvalde (LVSP) 1936./37. gadā noorganizēja pirmo brīvprātīgo korespondentu grupu, kas uzņēmās reģistrēt savus ienākumus un patēriņa izdevumus, kā arī pārtikas patēriņu naturālā izteiksmē, vēl arī citas interesantas ziņas un dalīties ar tām ar LVSP. Respondenti tika meklēti no algoto strādnieku vidus Rīgā, citās pilsētās un laukos, tomēr neiekļaujot lauksaimniecībā strādājošos. Daudziem respondentiem, kuri šo darbu uzsāka, tas vēlāk šķita par apgrūtināšanu. Tādēļ apstrādei palika tikai dati par 204 mājsaimniecībām. Mūsdienu statistikas izpratnē šo pētījumu nevar atzīt par reprezentatīvu ne nozaru pārklājuma ziņā, ne nejausības principa ievērošanā, izraugoties respondentus. Arī galīgais izlases lielums nebija pietiekams, lai rezultātus uzskatītu par reprezentatīviem Latvijai. To atzina arī paši autori 1940. gadā izdotajā grāmatā.²³ Tomēr šis pētījums deva svarīgu informāciju par to, kādas ziņas var iegūt no mājsaimniecībām, kā tās apstrādāt, novērtēt un izmantot. Ja Latvijas Valsts statistikas pārvaldi nebūtu sagrāvis Otrais pasaules karš, šis darbs noteikti būtu turpinājies, iegūstot daudz plašāku vērienu un nodrošinot kaut vai minimālu datu

reprezentatīvātī. Mūsdienās mājsaimniecību budžetu pētījumi un iedzīvotāju dzīves līmeņa pētījumi plašākā izpratnē veido vienu no nozīmīgākajiem LCSP darba virzieniem.

Tomēr arī toreiz tika savākts samērā daudz datu, kas netieši raksturo tautas dzīves līmeni. Pie tiem var pieskaitīt plašās tabulas par nodarbinātību, bezdarbu un darba algām, kuras var atrast gan vispārējas statistikas gada grāmatās, gan speciālos izdevumos. Tāpat bija attīstīta cenu statistika, īpaši par pārtikas produktiem, dzīvokļu īres maksām un citu. Ir lasīts pat par cenu un inflācijas indeksiem, tātad ir mēģināts pamatot kādus tipveida patēriņa grozus. Rodas jautājums — vai nopietnu pētījumu rezultātā varētu salīdzināt iedzīvotāju dzīves līmeni un noslāņošanos toreiz un tagad? Pēc šī raksta autora domām, ja tas izdotos, salīdzinājums tomēr būtu ļoti formāls, jo toreiz cilvēki dzīvoja citā zinātnes un tehnikas attīstības laikmetā. Atcerēsimies, piemēram, kādi toreiz bija pieejami medicīnas pakalpojumi un kādi tie ir mūsdienās. Nedaudz arī par izglītību. Izmantošu savas personīgās atmiņas, kamēr tās nav pagaisušas, jo zinātnisko publikāciju par to nav daudz.

Saslimšanas gadījumā lauku apvidū tuvākais bija kāds ārsts, kurš atvēris privāto praksi tuvākajā pilsētā, mazpilsētā vai ciematā. Veselības apdrošināšanai bija pakļauts samērā šauru pacientu loks no valsts sektorā strādājošajiem. Arī tos apkalpoja šīs privāti praktizējošais ārsts par dalības maksu, kura bija zemāka nekā pilna samaksa. Attāla līdzība ar mūsu ģimenes ārstu. Rindu praktiski nebija, varēja iet vai braukt tad, kad slimniekam vajadzēja. Varbūt vienīgi ievērojot noteiktus pieņemšanas laikus. Arī dzīvo rindu praktiski nebija. Ja nu kāds viens vai divi pacienti.

Domāju, ka mazo pacientu pieplūdumu pie ārsta izskaidro divi apstākļi: augstā maksa par vizīti, ko lauku cilvēks atļāvās tikai lielas nepieciešamības gadījumā, un mazās ārsta iespējas slimniekam palīdzēt. Ārsta rīcībā bija tikai divi galvenie instrumenti: termo-

metrs un stetoskops, ar kuru varēja izklausīt sirds un plaušu darbību. Specifisku slimību gadījumā bija kādi vienkārši instrumenti, kuri palīdzēja apskatīt mutes dobumu, ausis, degunu, acis. Asins spiediena mērītāji parādījās tikai pēckara periodā. Norīkojumus tālākiem izmeklējumiem rakstīja ļoti reti, un gandrīz vienīgā papildus izmeklēšanas iespēja bija krūšu caurskate ar rentgena aparātu. Pats sliktākais, ka nebija efektīvu zāļu raksturīgajām saslimšanām, īpaši ziemas periodā. Pirmais antibiotiķis — penicilīns parādījās tikai piecdesmitajos gados. Tā priekštecis streptocīds — kara laika beigās, vēl senāks priekštecis prontosils bija sastopams jau kara laikā, bet grūti pieejams, kā tagad teiktu: tikai pa blatu. Ko ārsts varēja izrakstīt raksturīgajām saaukstēšanās slimībām? Aspirīnu, ko slimnieki paši zināja? Arī nokļūšana pie ārsta bija grūta. Ziemas periodā — segās satītam ragavās, kamanās vai citā zirdziņa vilktā slieču transporta līdzeklī. Ziemā riteņu transportam visi lauku ceļi bija neizbraucami. Sevišķi smagu slimību gadījumā bija iespēja ar to pašu zirdziņu atvest ārstu mājas vizītē, pēc tam aizvedot viņu atpakaļ uz prakses vietu. Tā kā šāds brauciens ārstam aizņēma vismaz pusi dienas, tas bija ļoti dārgs.

Nezinu, kā bija Rīgā, bet lauku apstākļos nekādas ātrās medicīniskās palīdzības nebija, jo nebija tam vajadzīgo automašīnu. Vispār kādu automašīnu gadījās redzēt, bet ļoti reti. Turklāt ziemas apstākļos ceļi automašīnām, ja arī tās būtu, nebija izbraucami. Slimnīcas bija aprīnķa centrā un arī dažās citās lielākajās aprīnķa pilsētās. Arī turp slimnieki bija jāved ar zirgu. Slimnīcās slimniekam varēja palīdzēt maz. Bija pieejama krūšu rentgena caurskate, ar kuru varēja konstatēt tuberkulozi un šo to citu. Daudzus glāba apendicīta operācija. Rāva mandeles, kuru saslimšanu mūsdienās laikam ārstētu ar antibiotikām bez operācijas. Tādas operācijas, kuras mūsdienās uzskata tikai par vidēji smagām, nerunājot par ļoti sarežģītām, tajos laikos vispār nebija zināmas. Sirdi uzskatīja par dzīvībai

KORESPONDENCE

tik svarīgu, ka ar ķirurga instrumentiem tai pieskarties vispār nedrīkstēja. Mūsdienās sevišķi grūti ārstējamus slimniekus ved uz specializētajām Rīgas slimnīcām. Tolaik par ko tādu netiku dzirdējis. Iemesli var būt divi. Nogādāt laukos dzīvojošu slimnieku uz Rīgu nebija viegli. Zirga pajūgam par tālu, nekāda medicīniskā transporta nebija, vismaz par to netiku dzirdējis. Uz Rīgu brauca pa dzelzceļu, bet vagonos slimnieku kupeju nebija. Un diezīn vai Rīgas slimnīcas spēja daudz vairāk palīdzēt ...

No pacienta viedokļa raugoties, mazāk izmainījies ir zobārstu darbs. Un tomēr. Tolaik no zobārstes daudzi baidījās, jo viss, ko viņa darīja, bija ļoti sāpīgs. Tagad — viena špricīte un viss tālākais pilnīgi bez sāpēm. Tolaik veci cilvēki par zobu protēzēm nerunāja. Tagad, ja pašam nav neviena sava zoba, tomēr visa mute ir pilna ar zobiem.

Parunāsim arī par skolām. Esmu mācījies trijās pamatskolās: vienā vēl Latvijas laikā, divās jau Otrā pasaules kara laikā, bet tiklab skolas, kā arī skolotāji bija palikuši iepriekšējie. Kara laika apstākļos arī par mācību saturu maiņu neviens daudz nedomāja. Tādēļ viss ir salīdzināms.

Vienā no skolām bija tikai četras skolēnu klases, kuras mācījās divās telpās: vienā 1.–2. klases un otrā 3.–4. klases. Skolotājs strādāja ar divām klasēm vienlaikus. Vienai uzdeva kādu darbu: rakstīt, rēķināt vai zīmēt, bet sarunājās ar otru: kaut ko stāstīja, skaidroja, atprasīja. Tad uzdeva kādu darbu un sāka pievērst uzmanību pirmajai grupai. Tā pārmaiņus. Tā rīkojās, ja skolēnu skaits klasēs bija mazs. Skolas ēka bija nesen celta — jauns stalts divstāvu nams. Bez divām mācību telpām tajā atradās dzīvokļi skolas pārzinim un vienai skolotājai, divas guļamtelpas skolēnu internātam, skolas virtuve ar ēdamzāli, pastaigu un vingrošanas zāle, kur notika arī svinīgi pasākumi, un citas palīgtelpas. Visi skolēni nedēļas laikā dzīvoja skolas internātā, arī tie, kuru mājas bija kilometra attālumā. Izņēmums varēja būt

tie, kuri dzīvoja tieši skolas ēkai blakus esošā māju pudurā. Kas noteica šādu tradīciju? Varbūt vecāku vēlēšanās kādu laiku atbrīvoties no nebeidzamajiem bērnu “kāpēc?”. Varbūt vēlēšanās, lai bērni pēc iespējas ātri mācās būt patstāvīgi un iekļauties sabiedrībā? Lauku viensētās dzīve bija diezgan vientulīga. Tik gudros vārdos gan viņi nedomāja. Ziemas laikā sestdienu pēcpusdienā kāds no vecākiem, parasti tēvs, atbrauca uz skolu un aizveda savu skolēnu mājās. Pirmdienas rītā veda atpakaļ. Pavasara un rudens mēnešos skolēni ceļu veica kājām, dažiem iznāca pat pieci un vairāk kilometri vienā virzienā. Pusdienas gatavoja skolas virtuvē, kā toreiz teica — koptaldā. Ēdieni bija vienkārši, viens vai divi, īsti neatceros. Produktus saveda skolēnu vecāki pēc savām iespējām, domāju, ka ziedojumumu veidā, ne kā obligātas nodevas. Atbalstu sniedza pagasta valde. Brokastis un vakariņas ēda katrs no savas kastes, kuras saturu atjaunoja pirmdienās.

Divās pārējās skolās viss notika gandrīz tāpat. Tikai tajās bija visas sešas klases un katra no tām mācījās savā telpā. Arī skolotāju bija vairāk, un daļa no tiem nedzīvoja skolas ēkā, bet kaut kur citur tuvumā.

Vēl daži vārdi par skolēnu disciplīnu un sodiem, kas mūsdienās ir radikālu strīdu iemesls. Bargākais iespējamais sods — izslēgšana no skolas — manā skolas laikā ne reizi netika izmantots. Pirmajās četrās klasēs skolēns varēja nopelnīt trīs soda veidus: stāvēšanu kaktā, atstāšanu pēc stundām un atstāšanu pēc stundām sestdienā. Kaktā stāvēšanu pa retam izmantoja ne kā sodu par pārkāpumu, bet lai pārtrauktu trokšņošanu un grūstīšanos, kas mazāko vidū starpbrīžos kādreiz izcēlās. Kad troksnis bija apklusis, pret sienu nostādītie parasti tūliņ tika atbrīvoti. Atstāšana pēc stundām pienācās par neizpildītiem mājas darbiem. Tas nozīmēja sēdēt klasē un šos darbus izpildīt, kad citi jau dzīvoja savā vaļā. Atstāšana pēc stundām sestdienā bija nepatīkamāka tādēļ, ka tēvs jau bija atbraucis, lai vestu savējo mājās, bet nu

tam bija jāgaida. Parasti tēvs to izmantoja, lai parunātu ar skolotāju... Vispār neatceros, ka šis sods kādreiz būtu piespriests. Sākot no piektās klases, bet laikam jau agrāk, visi saprata izglītības un zināšanu nozīmi turpmākajā dzīvē, un par sodiem skolās nerunāja. Tāpat neviens nevarēja iedomāties, ka skolotāju var neklausīt, ka skolotāju var apsaukt vai pat pielikt tam roku. Tas bija pilnīgi neieedomājami.

Profesoru ielas

Viens no priekšnoteikumiem, lai cilvēks varētu būt apmierināts un strādāt savu ieceru īstenošanai, ir viņa dzīvesvieta, šaurākā nozīmē — māja vai dzīvoklis. Ir nozīme tā atrašanās vietai, lielumam, kvalitātei un citām īpašībām, ko katrs mājokļa lietotājs novērtē citādi. Abstrahējoties no katra indivīda personiskās gaumes un iespējām, par atsevišķu sabiedrības grupu dzīves standartu var spriest pēc viņu mājokļu izvietojuma pilsētas teritorijā: vai tie koncentrējas tā sauktajos prestižajos rajonos, vai tieši otrādi. 1995. gadā veicu pētījumu, kādās Rīgas ielās sev dzīvokļus īrējuši vairākums no Latvijas Universitātes mācībspēkiem.²⁴ Toreiz dzīvesvietas adrese un telefona numurs nebija noslēpums. LU mācībspēku adreses ik gadus publicēja lekciju un praktisko darbu sarakstos. Turpmāk būs izmantots 1939./1940. mācību gadam izdots saraksts.²⁵ Tajā atrodamas 97 profesoru un 154 docentu adreses.

Par pirmo “profesoru ielu” toreiz izvirzījās Elizabetes iela, kas atrodas starp Rīgas centrālajiem parkiem (Vērmanes dārzs, Esplanāde, Kronvalda parks) un blīvi apbūvēto Rīgas centra masīvu. Tajā dzīvoja astoņi LU profesori: Cēzars Amslers (Medicīnas fakultāte, nams Nr. 9., dz. 7.), Aleksandrs Brikmanis (Mehānikas fakultāte, 21.–6.), Teodors Grīnbergs (Teoloģijas fakultāte, 37.–5.), Čarls Klarks (Mehānikas fakultāte, 35.–5.), Pēteris Lejiņš (Tautsaimniecības un tieslietu fakultāte, 87.–5.), Kārlis Puriņš (Tautsaimniecības un tieslietu fakultāte, 13.–4.), Jēkabs Vītols

(Arhitektūras fakultāte, 101.–11.) un Eduards Zariņš (Ķīmijas fakultāte, 57.–28.). Šajā ielā mājvietas bija atraduši arī astoņi docenti.

Gandrīz ar tikpat profesoriem bagāta bija Brīvības iela. Tajā līdz 85. nama numuram (Jaunās Ģertrūdes baznīcas tuvumā) mājvietu bija atraduši septiņi LU profesori un arī tikpat docentu, kuri, kā jau jaunākie, mājokli līdz 144. numuram. Pa četriem profesoriem bija Blaumaņa un Dzirnauvu ielā. Ja šīm LU galvenajai ēkai tuvumā esošajām ielām pieskaita vēl Marijas, Kr. Barona, Lāčplēša, Tērbatas, Merķeļa un Matīsa ielu, Raiņa un Aspazijas bulvārus, tad šajā, tā saucamajā Vidzemes centra rajonā dzīvoja 30 profesori jeb 31% no kopskaita un 41 docents jeb 27% no kopskaita. Trešā iecienītā vieta bija tā saucamais Klusais rajons: Antonijas, Alberta, Ausekļa, Pumpura, Rūpniecības, Hanzas, Pulkveža Brieža iela. Tur var atrast 12 profesoru un 21 docenta dzīvokļus. Mežaparkā dzīvoja seši profesori un astoņi docenti. Vairāki Medicīnas fakultātes profesori dzīvoja Pārdaugavā, tiešā P. Stradiņa slimnīcas tuvumā, bet dabaszinātņu profesori — LU Botāniskā dārza tuvumā.

LU mācībspēku adreses gandrīz nav atrodamas Latgales (Maskavas) priekšpilsētā, Sarkandaugavā, Bolderājā un tagadējo Rīgas guļamrajonu teritorijās.

Par profesoru īrēto dzīvokļu lielumu tiešu ziņu nav. Pēc netiešas informācijas, prestižajos Rīgas mikrorajonos pārsvarā bija tikai daudzistabu dzīvokļi — 3–4 un vairāk istabas. 1938. gadā visā Rīgā vidējā dzīvokļa īres maksa trīs (četrus) istabu dzīvokļiem bija 40 (59), bet profesoru un docentu iecienītā Vidzemes centra rajonā — 48 (71) lati. Savukārt profesoru mēnešalga, atkarībā no stāža bija 500–740 latu, docentam — 375–486 lati. Tātad profesori par dzīvokļa īri, kurā, cik var spriest, bija ieskaitīti arī komunālo pakalpojumu izdevumi, maksāja ne vairāk kā 20% no savas mēnešalgas. Viņi to varēja atļauties.

Atjaunotās Latvijas profesori nebija tik optimistiski. Savu pirmpublicāciju par šo

KORESPONDENCE

jautājumu 1995. gadā beidzu ar divu profesoru izteikumiem, kurus ir lietderīgi šeit atkārtot.

Jānis Stradiņš (tolaik LZA viceprezidents): "... dzīvot Rīgas centrā, kad attīstīsies lielkapitālisms, mēs nemaz nedrīkstēsīm, jo nepiederam taču tai augstākajai kategorijai. ... jā, un no pensijas vien dzīvokli nespēšu samaksāt."²⁶

Marta Rudzīte (LZA akadēmiķe): "Mūsu mājai ir atradušies mantinieki. Ar šausmām domājam, kā būs tad, ja liks maksāt summas, kuru mums nebūs, un mūža galā varbūt būs vēl jāmeklē vieta, kur palikt. Bet kur?"²⁷

Tā tas ir bijis. Senāk un ne tik sen. Bet tā nav visa vēsture. Tās ir tikai piezīmes uz vēstures lappušu malām.

Avoti un piezīmes

- ¹ *Latvijas tautsaimniecības vēsture*. Sast. Dr. hist. G. Krūmiņš. Rīga: Jumava, 2017, 1053 lpp. (Turpmāk LTSV).
- ² *20. gadsimta Latvijas vēsture*, 2. sējums. Neatkarīgā valsts, 1918–1940. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2003, 1022 lpp.
- ³ *20. gadsimta Latvijas vēsture*, 1. sējums. Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības pasludināšanai, 1900–1918. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2000, 869 lpp. (8. lpp.).
- ⁴ Valdmane A. Tā ir zinātniska metode — dzīvot senā vietā. *Brīvā Daugava*, 2018. g. 2. febr. http://news.lv/Briva_Daugava/2018/02/02/ta-ir-zinatniska-metode-dzivot-sena-vieta. Sk. 2018. g. 16. febr.
- ⁵ Aizsilnieks A. *Latvijas saimniecības vēsture, 1914–1945*. (Stokholma): Daugava, 1968, 983 lpp.
- ⁶ Hrščanoviča V., Treijs N., Treija S. *Benjamiņš Treijs — cilvēks un zinātnieks. 1914–2002*. Rīga: Ulma, 2004, 271 lpp. (243., 245. lpp.). Pirmpublicācijas *Latvijas Vēstnesī* ir norādītas šajā grāmatā.
- ⁷ Nozīmīgākie: Krastiņš O. Latvijas Repub-

likas saimniecības vēsturiskie mērķi. *LZA Vēstis* A daļa, 1993, 1: 35–42; Valsts un uzņēmumi Latvijas Republikā 1930.–1940. gadā. *LZA Vēstis* A daļa, 1993, 9: 1–10; 1993, 10: 1–10; 1993, 11: 1–9; 1993, 12: 1–5; Latvijas 1938. gada Kredītlukums mūsdienu skatījumā. *LZA Vēstis* A daļa, 1994, 11/12: 24–30.

- ⁸ Krastiņš O. *Latvijas saimniecības vēsturiskā pieredze 1918–1940*. Rīga: Latvijas Statistikas institūts, 1996, 1. daļa, 115 lpp.; 2. daļa, 148 lpp.
- ⁹ Latvijas Valsts Prezidents. 1996. g. 14. oktobra vēstule. Rīgā, Nr. 1742.
- ¹⁰ Krastiņš O. *Latvijas saimniecības vēsturiskā pieredze 1918–1940*. Otrais, papildinātais izdevums. Rīga: Latvijas Valsts agrārās ekonomikas institūts, 2001, 223. lpp.
- ¹¹ Grāmatas tirāža, kā jau mūsdienās pierasts, nav uzrādīta. Saņēmu savus autora eksemplārus un izdalīju tuvākajiem kolēģiem, kurus šī grāmata varētu interesēt. Uzskatīju, ka par galvenās tirāžas izplatīšanu, kā parasti, rūpēsies izdevējs. Bija liels izbrīns, ka pēc vairākiem gadiem institūta ierindas darbinieki man pateica, ka es vēl varot paņemt sev vajadzīgos eksemplārus. Citi iešot un utilizāciju. Veikaliem nedrīkstot dot, jo Institūtam nemaz neesot bijušas izdevēja tiesības. Paņēmu kādus desmit eksemplārus vai mazliet vairāk. Vajadzēja aiziet pie direktora un pajautāt, cik eksemplāru ir izplatīts un cik iznīcinās, varbūt viņš parādītu arī kādus dokumentus. Diemžēl to neizdarīju. Līdz ar grāmatas izdošanu uzskatīju, ka savu vēstures "projektu" esmu pabeidzis un atgriezies pie statistikas. Varbūt tā arī bija labāk. Ko zin', varbūt pēc simt gadiem kāds vēsturnieks nejauši pamanīs šo piezīmi, un tā viņu ieinteresēs. Tad būs daudz vieglāk objektīvi noskaidrot, kā tas tur bija.
- ¹² LTSV, op. cit., 9. lpp.
- ¹³ LTSV, op. cit., 105. lpp.
- ¹⁴ *Latvijas agrārā reforma. Agrārās reformas*

- likuma desmit gadu atcerei*. Rīga: Zemkopības ministrija, 1930, 743 lpp. (teksts un tabulas); 208 lpp. (pielikumi), formāts ap 22×29/30 cm.
- ¹⁵ *Latvijas agrārā reforma. Agrārās reformas izvešanas darbu noslēgums*. Rīga: Zemkopības ministrija, 1938, 640 lpp. (teksts un tabulas); 83 lpp. (pielikumi), formāts ap 22×29/30 cm.
- ¹⁶ *Latvijas zeme, zemnieki un viņu darbs*. Rīga: Lauksaimniecības pārvalde, 1940, 600 lpp., formāts ap 22×29/30 cm.
- ¹⁷ Boruks A. *Zemnieks, zeme un zemkopība Latvijā*. Rīga: Auditorfirma "Grāmatvedis", 1995, 449 lpp.
- ¹⁸ Latvijas zeme..., op. cit., 95. lpp.
- ¹⁹ Krastiņš O. Demogrāfiskā aktivitāte dažādās sociālās grupās. *LZA Vēstis A daļa*, 1994, 2: 21–28. Aprēķinos izmantoto datu pirmavots: *Ceturrtā tautas skaitīšana Latvijā 1935. gadā*. Rīgā: Valsts statistiskā pārvalde, 1939, 656 lpp.
- ²⁰ Krastiņš O. Vēsturiskā pieredze: lielas vai mazas saimniecības. *Lauku Avīze*, 1991. g. 17. maijā, 6. lpp.
- ²¹ Aizsilnieks, op. cit., 240. lpp.
- ²² Diemžēl aplūkotā agrārā reforma Latvijā nebija pēdējā. Jau 1940. g., Latvijai zaudējot neatkarību, tā sauktā Tautas Saeima pieņēma deklarāciju par zemes pasludināšanu tautas īpašumā. Būtībā tā bija zemes nacionalizācija. Kaut arī zemniekiem tika solītas iespējas saglabāt savas saimniecības, tikai bez īpašuma tiesībām, jau 1941. g. tika izveidoti daži izmēģinājuma kolhozi. Vienlaidus kolektivizācija notika pirmajos pēckara gados. Latvijai atgūstot neatkarību, jau 1990. g. tika pieņemti vairāki likumi, kas nozīmēja jaunas agrārās reformas sākumu Latvijā. Sākumā tika pieļauta dažādu īpašuma formu līdzpāstāvēšana (individuālas zemnieku saimniecības, kooperatīvi un citas), bet jau 1992. g. pieņemtais likums "Par zemes privatizāciju lauku apvidos" pagriezta stūri pretējā virzienā: no skata uz nākotni skatam uz pagātņi. Par prioritārām tika noteiktas bijušo īpašnieku (vai viņu mantinieku) tiesības saņemt atpakaļ 1940. g. 21. jūlijā piederējušo īpašumu. Turklāt mantinieku loks netika ierobežots. Vajadzēja pat atcelt iepriekšējos (1990–1991) gados izdarītos zemes piešķirumus. Nav pieejami precīzi dati, kāda daļa zemi atguvušo mantinieku zemi sāka izmantot un kāda daļa gaidīja izdevīgākas cenas, lai to pārdotu. Nesagaidīja. Atmiņā ir palicis kāda pēc 10–15 gadiem publicēta raksta virsraksts "Tā aizauga mūsu zemīte". Demogrāfiskā krīze Latvijā ienāca strauji. Zināmu optimismu par savu bērnu nākotni Latvijas iedzīvotāji izjuta pašā Trešās atmodas rītausmā. Astoņdesmitajos gados dzimušo skaits pārsniedza mirušo skaitu par 4–8 tūkstošiem gadā, kā nu kurā gadā, 1986. g. tas uzkāpa līdz 11 tūkstošiem un 6–10 tūkstošu robežās saglabājās līdz 1989. g., bet tad nokritās līdz sešiem un nākamajā gadā — līdz trim tūkstošiem. Kā jau minēju tekstā, iedzīvotāju dabiskais pieaugums pirmo reizi Latvijā kļuva negatīvs 1991. g., kad valstī nomira par 116 cilvēkiem vairāk nekā piedzima. Turpmākajos gados mirušo skaits strauji pārsniedza dzimušo skaitu: 1992. g. — par 4 tūkstošiem, 1993. g. — par 12 tūkstošiem, 1994. g. — par 18 tūkstošiem. Arī turpmāk negatīvais gada saldo saglabājās 12–16 tūkstošu robežās. (Dati par dzimušo un mirušo skaitu ir atrodami CSP demogrāfijas gada grāmatās un datu bāzēs. Šeit ir izmantota *Demogrāfija 2007*. Rīga, 2007, 140 lpp., konkrētie nenoapaļotie dati ir 21. lpp.) Negribas izmantot socioloģiskus vai politiskus komentārus, jārūnā par bioloģiskiem. Un bioloģijā māca tā: ja kādas populācijas skaits samazinās, tad tās eksistences apstākļi ir pasliktinājušies. Nedomāju, ka tie ir materiālās dzīves apstākļi šaurā, tradicionālā izpratnē. Neraugoties uz milzīgajiem zaudējumiem,

KORRESPONDENCE

ko Latvijai nodarīja Otrais pasaules karš, okupācijas un sociālo iekārtu maiņas, pateicoties zinātnes un tehnikas progresam, dzīves apstākļi un dzīves līmenis Latvijā pēdējos simts gados neapšaubāmi ir auguši. To pierāda kaut vai jaunpiedzimušā vidējā paredzamā mūža ilguma būtiska palielināšanās. Salīdzinot mūsdienas ar 1939. g., šis rādītājs ir pieaudzis apmēram par 14 gadiem. "Populācijas dzīves apstākļi" bioloģijā ir jāsaprot daudz plašākā skatījumā. Par to varētu rakstīt atse-

višķu apcerējumu, tomēr tas paliktu tikai hipotēžu līmenī.

²³ Ģimeņu budžeti 1936/37. Sastādījis P. Dāvidsons. Rīga: Valsts Statistiskās pārvaldes izdevums, 1940, 208 lpp.

²⁴ Krastiņš O. Profesoru ielas. *Izglītība un Kultūra*, 1995. g. 26. okt., 10. lpp.

²⁵ *Latvijas Universitātes lekciju un praktisko darbu saraksts 1939./1940. mācības gadam*. Rīga: LU, 1939, 75 lpp.

²⁶ Krastiņš O. Profesoru ielas, op. cit.

²⁷ Ibid.

Par autoru

Oļģerts Krastiņš ir LZA īstenais loceklis, valsts emeritētais zinātnieks. Intereses darba mūžā: statistika (teorija, metodes, lauksaimniecības statistika, sociālā statistika, mācību grāmatas), pirmās Latvijas sociālās uzbūves un tautsaimniecības vēsture, publicistika, darbs ar doktorantiem. Tagad: zinātnes filozofija (sociālo zinātņu īpatnības, grūtības, iespējas un ierobežojumi, rezultātu nozīmība).

About the Author

Oļģerts Krastiņš is a full member of the LAS, state emeritus scientist. Interests during the working career: statistics (theory, methods, agricultural statistics, social statistics, textbooks), history of the social structure and national economy of the first State of Latvia, journalism, work with doctoral students. Currently: philosophy of science (peculiarities of social sciences, difficulties, opportunities and restrictions, significance of results).